

# ՀՈՒՎԱԾՆԵՐ ԵՎ ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ СТАТЬИ И СООБЩЕНИЯ

ՄԻ ԲԱՆԱՎԵՃ ԶՄՅՈՒՌՆԻԱՅԻ 1922 ԹՎԱԿԱՆԻ  
ՈՂՐԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

(Զմյուռնիայի հայ և հույն բնակչության ջարդերի 70-ամյակի առթիվ)

ՀԳՈ. ակադեմիկոս Մ. Գ. ԿԵՐԵՍՅԱՆ

1965 թ. ապրիլի սկզբներին ամերիկյան հայտնի «Թայմ» («Time») հանդեսը տպագրեց գրախոսական անգլիացի լորդ Կինրոսի «Աթաթուրք» խորագիրը կրող մեծածավալ գրքի մասին<sup>1</sup>: Ընդհանուր առմամբ դրական գնահատական տալով այդ աշխատությանը, պարբերականը, սակայն, սխալ էր համարում գրքում բերված այն տեղեկությունները, որոնք վերաբերում էին Զմյուռնիայում 1922 թ. սեպտեմբերին կատարված ոճրագործություններին: Հատուկ ծանոթագրության մեջ հանդեսը անհրաժեշտ համարեց նշել այն հանդամանքը, որ Կինրոսը ճիշտ չէ, երբ հիմք ընդունելով Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պետական դեպարտամենտի տվյալները՝ գրել է, թե Զմյուռնիայում 1922 թ. սեպտեմբերին զոհված հույների և հայերի ընդհանուր թիվը կազմել է ընդամենը 2000: Հանդեսը ճիշտ չէր համարում գրքի հեղինակի նաև այն տեսակետը, որ քաղաքի համատարած հրդեհը իբր ծագել է պատահաբար:

Առարկելով անգլիացի լորդին «Time»-ը պնդում էր, որ Զմյուռնիայում կատարված շարժերի հետևանքով զոհերի թիվը եղել է 100 000, իսկ ավերիչ հրդեհը կազմակերպել են քաղաքը գրաված թուրք զինվորները իրենց հրամանատարների ցուցումներով: Պարբերականում ասված էր.

«The scandalous Smyrna massacre of 1922, in which 100 000 Greeks and Armenians were allegedly consumed in a conflagration lit by the victorious Turks, is minimized by Kinross, who accepts the U. S. State Department's conclusions: the death toll was about 2000 and the fire was started by accident»<sup>2</sup>.

Ամերիկյան նշանավոր հանդեսի այս իրավացի առարկությունները, իհարկե, չընդունեցին ո՛չ թուրքերը և ո՛չ էլ նրանց այլազգի «բարեկամները»: Արգելվեց շաբաթաթերթի այդ համարի տարածումը թուրքիայում, ի պաշտպանություն Կինրոսի հանդես եկան թուրքոֆիլ մի շարք հեղինակներ: Խոսենք դրանցից մեկի մասին:

Ապրիլի վերջերին բանավեճին միջամտեց Մոսկվայում լույս տեսնող «За рубежом» շաբաթաթերթի աշխատակից, լրագրող Գ. Արիեվիչը: Առանց խորանալու փաստերի մեջ, կամ թե հատուկ դիտավորությամբ, նա շտապեց հրապարակել մի հոդված, ուր պաշտպանելով Կինրոսի տեսակետը փորձեց ցույց տալ, որ իբր Իզմիրը հրդեհել են ոչ թե թուրքերը, այլ «ինտերվենտները» (այսինքն անգլիացիները, հույները ու հայերը), և որ Զմյուռնիայի սեպտեմբերյան անցքերը պետք է համարել ոչ թե «ամոթալի շարժեր», ինչպես գրում է «Թայմը», այլ թուրքական «ազատագրական շարժման ավարտ» («За рубежом», 23—29 ապրիլի 1965 թ., № 17):

<sup>1</sup> Kinross, Lord. Ataturk. New York, 1965.

<sup>2</sup> «Time», April 9, vol. 65, № 15, p. 63.

Արևմտահայերի դեղատպանության 50-րդ տարեդարձի օրերին մեծ տպաքանակ ունեցող շաբաթաթերթում հրատարակված այս ամսթվի տողերը չէին կարող դալրույթ շուռաշայնել հարցին անդլակ մարդկանց մեջ: Մայիսի վերջերին կարդալով Գ. Արևի վիշի հոդվածը, իս բողոք արտահայտող մի նամակ ուղարկեցի շաբաթաթերթի խմբագրությանը: Ահա մի քանի բաղվածքներ այդ նամակից:

«В редакционную коллегию журнала «За рубежом». Уважасмые товарищи! В 17-ом номере Вашего еженедельника (от 23—29 апреля 1965 г.) напечатана заметка Г. Ариевича «Последователи Мединуса». Автор делает вид, будто разоблачает клеветников из американского журнала «Тайм», а на самом деле грубо искажает факты. Что пишет «Тайм»? «Позорная измирская резня в 1922 году, когда 100 000 греков и армян было истреблено во время большого пожара, устроенного победоносными турками, преуменьшена Кинроссом, который соглашается с заключением Государственного департамента о том, что общее число жертв было всего 2 тысячи и что пожар возник случайно» («Тайм» от 9 апреля 1965 г., т. 85, № 15, стр. 63).

Ариевич, по-видимому, плохо знает историю. Проявляя недопустимую легкомысленность, он негодует: «Вопреки исторической истине, в статье (в статье «Тайм».—М. Н.) утверждается, что в сентябре 1922 года Измир был якобы подожжен не интервентами, бежавшими от турецкой армии, а самими турками. Освобождение же города, завершившее национально-освободительную борьбу, журнал называет «нестыдной резней» (стр. 18).

Читаешь эти строки и краснеешь за их автора. Ведь как раз Ариевич пытается отрицать историческую истину, по существу выступает в роли адвоката турецких палачей и в данном вопросе защищает точку зрения Госдепартамента. Ведь неопровержимые факты говорят о том, что в сентябре 1922 года в Измире турецкие войска действительно истребили около 100 000 греков и армян и подожгли кварталы города, населенные ими. Измирская резня и погромы не были случайными явлениями. Те же турецкие (кемалистские) войска, как известно, в 1920—1921 гг. в Восточной (Закавказской) Армении истребили 198 000 армян (см. Советская историческая энциклопедия, т. 1, М., 1961, стр. 753).

Отрицая общезвестные факты, Г. Ариевич допускает фальсификацию истории и надругается над памятью десятков тысяч безвинных людей, зверски уничтоженных в 1922 г. Более того, он оскорбляет вполне понятные чувства всех греков и армян, не забывших трагическую участь своих соотечественников.

Следует отметить, что заметка Ариевича была опубликована в конце апреля с. г., то есть в те дни, когда армянский народ отмечал 50-летие своей самой большой трагедии—истребления полутора миллиона армян в Турции в 1915—1917 годах. Ариевич и другие, очевидно, лишены чувства элементарного такта. Публикация заметки Г. Ариевича—грубая ошибка. Остается надеяться, что подобные факты не будут повторяться».

Այս բողոքին միացավ Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտ, անդեմիկոս Վ. Հ. Համբարձումյանը, որը նամակին ավելացրեց հետևյալ տողերը:

«Полностью согласен с письмом акад. АН АрмССР т. Нерсисяна. Удивительно, что среди советских журналистов нашелся человек, защищающий гнусных палачей. Академик В. Амбарцумян. 1. VI. 1965».

Մոսկվայի շաբաթաթերթի արձագանքը շուրջացավ: Շուտով ստացվեց հետևյալ պատասխանը:

«Уважаемый тов. Нерсисян. Ваше письмо о действительно недопустимой ошибке Г. Ариевича обсуждалось на редколлегии нашего еженедельника. Редколлегия постановила расследовать причины этой ошибки и наказать виновных. С уважением—Ответственный секретарь редакции еженедельника «За рубежом» К. Беляев. 17 июля 1965 г.» Ի դեպ, խմբագրության այս պատասխանը, ինչպես նաև հանրի ցեղասպանության հիսունամյակի առիթով «Правда» թերթում պատկերված մի հոդված<sup>3</sup>, պետք եղավ օգտագործել մեկ տարի հետո, երբ առաջ քաշվեց մեղադրանք այն մասին, թե առանց ԽՍՀՄ արտաքին գործերի մինիստրության թույլտվության Երևանում, Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի կողմից հրատարակվել է «Геноцид армян в Османской империи» փաստաթղթերի ժողովածուն<sup>4</sup>:

Որպեսզի գուցե տրվի թե Գ. Արիեվիչը ինչպես է նենգափոխել պատմությունը, ես նամակին կցել էի Թեոֆիլ Պյուտյի «La mort de Smyrne» գրքուկի մի քանի էությունների ուղեկցող թարգմանությունը: Ֆրանսիացի հեղինակի այս աշխատությունը, որը լույս է ածվել Փարիզում 1922 թ. վերջերին, Զմյուռնիայի շարժերի մասին գոյություն ունեցող գրականության մեջ ամենահավասարի աղբյուրներից մեկն է<sup>5</sup>, Այն գրված է կատարված ոճագործության ակադեմիկոսների (ընդ որում տարբեր աղբյուրների պատկանող մարդկանց) անհերքելի ցուցումների ու մշակությունների հիման վրա: Այսօր, Զմյուռնիայի առյուծնոտ անցքերի 70-ամյակի կապակցությամբ, ավելորդ չենք համարում նրանից բերել մի շարք քաղվածքներ, որոնք իրենց նշանակությունը չեն կորցրել նաև մեր օրերի համար:

Նշելով այն փաստը, որ 1922 թ. սեպտեմբերի 9-ին (շաբաթ օրը) քեմալական հեծելազորը ներխուժեց Զմյուռնիա, Թեոֆիլ Պյուտյի գրում է (քաղվածքները բերում են Մոսկվայի շաբաթաթերթին ուղարկված ուղեկցող թարգմանությունից)։

«Все свидетельства сходятся в том, что вскоре после своего вступления в Смирну турки оцепили армянский квартал. Один британский резидент заявил константинопольскому корреспонденту «Таймс», что он собственными глазами видел в армянском квартале улицы, устланные трупами мужчин и женщин.

Доктор Уильфред Пост из Нью-Йорка заявляет, что убийства и грабежи начались задолго до пожара. «На улицах,— говорит он,— было столько трупов, что я вынужден был выйти из машины и отодвинуть их в сторону, чтобы дать возможность машине пройти».

В то время как в армянском квартале резня разгоралась с каждым часом, турки из регулярных и нерегулярных частей растекались по греческому кварталу дальше на север.

Похищение женщин и девушек—старая традиция турецких солдат, и относящиеся к этому многочисленные свидетельства вызывают чувство возмущения. Женщин насиловали на глазах у мужчин и отцов, которых убивали при попытке помешать преступлению. Один грек, служащий английской фирмы, присутствовал при убийстве отца и изнасиловании жены и дочери. Один левантинец, натурализованный в Аме-

<sup>3</sup> 1965 թ. ապրիլի 24-ին «Պրավդա»-ում հրատարակվեց իմ և արո՛ն. Ն. Ուշակովի «Գեներալը ամենածանր հանցագործությունն է մարդկության հանդեպ» հոդվածը, որտեղ ուղղակի ասված էր. «Հիսուն տարի առաջ Երիտթուրքերի կառավարությունը քաղաքից մոտավորապես մեկ ու կես միլիոն հայ» (հայերեն խարժ. տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 25 ապրիլի 1965 թ.):

<sup>4</sup> Տե՛ս Գեոցիդ արмян в Османской империи. Сборник документов и материалов, под редакцией проф. М. Г. Нерсисяна. Ереван, 1966 г.

<sup>5</sup> René Puaux. La mort de Smyrne. Deuxieme édition, Paris, 1922.

рике, покончил с собой после того как был свидетелем такого же зрелища. Что касается арестов и ограбления прохожих, даже европейцев, то это было обычным явлением.

Охота на армян, убийства и грабежи продолжались весь день 12-го. Господин Т. Рой Трэлор сообщает, что 11-го армяи разбили па группы по 100 человек в каждой, отвели в Конак (дворец губернатора) и перебили там. Истребление армянского населения продолжалось и во вторник [12-го] вечером; тысячи армяи были вырезаны. На следующий день от трупов был такой смрад, что не было никакой возможности подойти близко к некоторым кварталам. Т. Рой Трэлор добавляет: «Господин Добсон, английский пастор, который подвергался величайшим опасностям, пытаясь похоронить мертвых и облегчить страдания живых, видел собственными глазами самые омерзительные зверства; все мы: он, я и другие очевидцы—готовы предстать перед любой комиссией и рассказать о том, что мы видели»<sup>6</sup>.

*Գրքուկի հաշորդ բաժնում խոսվում է Ջմուռնիայում ընկված հրդեհի յաւին: Բերվում են բազմաթիվ փաստեր, վկայություններ, որոնք ցույց են աւելի, որ հակառակ կեղծարարների պնդումներին, հրդեհը ու նրան ուղեկցող թաւանը, աւերը կազմակերպել են թուրք զինվորները:*

«Турки, разграбив армянский квартал и перебив большую часть его населения, прибегли к огню, чтобы замести следы своих злодеяний. Таково совершенно определенное мнение многочисленных свидетелей. Первая телеграмма, прибывшая в Европу, была послана специальным корреспондентом «Чикаго Трибюн» Джоном Клейтоном; в телеграмме воспроизводились показания мисс Минни Миллс, директрисы американской школы, расположенной в центре армянского квартала. Она видела, как турецкий унтер-офицер регулярной армии вошел в армянский дом поблизости от ее школы. В руках у него были бидоны. Вскоре после его ухода дом запылал.

Специальный корреспондент «Таймс» на Мальте телеграфировал 18-го после опроса беженцев, что пожар начался одновременно в трех кварталах. Господин Т. Рой Трэлор сообщает, что первый пожар начался 13-го в 2 часа дня. В пять часов наметилось четыре новых очага пожара. «По мнению многих видных англичан, проживающих в Смирне,—пишет Трэлор,—к пожару прибегли, чтобы скрыть следы чудовищной бойни в армянском квартале». Он добавляет, что имеются доказательства того, что турки баррикадировали дома, прежде чем их поджечь, и разливали керосин в армянском квартале.

Марсельский корреспондент «Эко де Пари» слышал от пассажиров «Фригии» (20 сентября), что число очагов пожара дошло до двадцати. Один из спасшихся от пожара сказал, что «кемалисты оцепили армянский квартал и начали поджигать дома при помощи бомб и керосина».

Константинопольский корреспондент «Манчестер Гардиан» телеграфировал 20-го, что после опроса беженцев, прибывших из Смирны, у него создалась уверенность в том, что поджог был совершен умышленно турками. Один из свидетелей видел, как турецкие солдаты лили керосин.

Американские свидетели, прибывшие 20-го в Константинополь на борту эсминца «Симпсон», в один голос возлагали ответственность за катастрофу на турок. Эти беспристрастные свидетели заявили:

«Кемалисты ненавидят армян гораздо сильнее чем греков. С момента вступления в город турки решили истребить армян. После того.

<sup>6</sup> Նույն տեղում, էջ 8—12:

как пожар бушевал уже в течение нескольких часов, ветер внезапно переменил направление с севера на юг, и искры полетели в европейский квартал. Тогда турки поняли свою ошибку; кемалисты отнюдь не собирались уничтожить весь город, за обладание которым они боролись на протяжении долгих лет; причем борьба эта стоила им больших жертв и людями и деньгами».

Американские моряки из циркулировавших по городу патрулей сообщают, что они видели, как турецкие солдаты поджигали дома. Константинопольский корреспондент «Морнинг Пост» телеграфировал 19-го: «Сопоставив заявления целого ряда беженцев: англичан, сербов и граждан других национальностей, принадлежащих к культурным слоям населения, я считаю необходимым заявить, что все они в одном голосе утверждали, что поджог был совершен нерегулярными турецкими войсками при соучастии регулярных войск и при очевидном попустительстве военных властей»<sup>7</sup>.

Ռենկ Պյուրյի գրքովում արևոհեան բերվում են փաստեր այն բարձրադաստիճանների մասին, որոնք տեղի են ունենել Զմյուռնիա քաղաքի երկու արվարձաններում: Այսպես օրինակ, Բուռնարաթ արվարձանում կատարված ոճրագործությունների մասին կարդում ենք.

«Турки не только отлали на поток и разграбление Бурнабат, но и зверски вырезали все христианское население, вплоть до греческих и армянских служанок английских семейств этого поселка. Господин Сайкс, один из главных британских резидентов, видел, как турки вырезали 26 несчастных служанок. Другая партия служанок—20—25 девушек, искала убежища в одном английском имении, но безуспешно: девушки были там настигнуты и убиты после гнусных надругательств»<sup>8</sup>.

Մանթաղանիով «За рубежом» շաբաթաթերթը խմբագրությանը Ռենկ Պյուրյի աշխատության հետ, ես միաժամանակ նամակում գրել էի, որ Ֆրանսիացի հեղինակի կողմից բերված հարուստ տեղեկությունները դուրսից հն տալիս, թե որքան անբարեխիղճ ու ստախոս են այն թուրքոֆիլ հեղինակները, որոնք փորձում են նենգափոխել Զմյուռնիա քաղաքում 1922 թ. կատարված ոճրագործությունների պատմությունը: Գրքովում իրավացիորեն նշված է, որ բաղաճայտ կեղծարարների ճամբարում դռնվեցին նաև մի շարք պետությունների, մասնավորապես Ֆրանսիայի պետական, շատ դործիչներ ու ԱՄՆ-ի պետական ղեկավարտամենտի ղեկավարներ, ոտնոց հետաքրքրում էր ոչ թե պատմական ճշմարտությունը, այլ իրենց քաղաքական շահեր: Հեղինակը նշում է նաև այն հանգամանքը, որ արեմտյան պետությունները Զմյուռնիայի արյունոտ ղեկավարի նկատմամբ դուցաբերեցին հանցավոր տնտարբերություն: Այդ է պատճառը, որ նա իր գրքովյալ վերջացնում է հետեյալ տողերով.

«Если солидарность между людьми—не пустое слово, если на этой грешной земле есть все же еще что-то кроме борьбы политиканов и финансовых дельцов, то да прекратится ненависть и соперничество среди христиан Запада перед лицом этого огромного бедствия, да иску-

<sup>7</sup> Նույն տեղում, էջ 13—15.

<sup>8</sup> Նույն տեղում, էջ 18. Զմյուռնիայի ավերման, քրիստոնյա բնակչության շարդերի մասին մանրամասն ու հավաստի տեղեկություններ է հրատարակել ամերիկացի հուշագիր դրոզ էռնեստ Հեմինգուեյը, որը այդ ժամանակ որպես կանադական «The Toronto Daily Star» թերթի թղթակից գտնվում էր Զմյուռնիայում (տե՛ս Ernest Hemingway. In Our Time, New York, 1930): Հետագա տարիներին լույս տեսած գրքերից առանձնապես հիշատակության արժանի են Մ. Հովսեփյանի «The Smyrna Affair» գիրքը (N. Y., 1966, 1971 թթ.) և ապա «Smyrna 1922. Destruction of a City» աշխատությունը (N. Y., 1988):

пит Европа свой преступный эгоизм лояльным и большим вкладом в дело милосердия»<sup>9</sup>.

Ռենե Պյուտյի 70 տարի առաջ գրված խոսքերը արևմտյան պետությունների «հանցավոր էգոիզմի» վերաբերյալ, զարմանալիորեն այժմեական են նաև մեր օրերի համար: Բանն այն է, որ շնայած ամենուրեք ազդարարվող մարդասիրական դադափարներին և ազգերի ինքնորոշման իրավունքի ջերմ քարոզներին, ակնհայտ է, որ ԱՄՆ-ում ու Եվրոպական մի շարք պետություններում «Թուրքոֆիլությունը» նորից դարձել է ստրատեգիական խոշոր նպատակներ հետապնդող պետական քաղաքականություն: Մի՞թե պատահական է, երբ արևմտյան շատ քաղաքագետների աչքից «վրիպում է» այն իրողությունը, որ, չփոխելով իր էությունը, խիստ աշխուժացել է այժմ արդեն «քաղաքակրթության» անունից հանդես եկող, բայց մեղ բոլորիս լավ ծանոթ, պանթաուֆիզմը: Կարծում եմ խիստ բնորոշ է, օրինակ, այն հանգամանքը, որ իր ժամանակ երիտթուրքերի կողմից առաջ քաղված «Կովկասյան տուն» ստեղծելու գաղափարը այսօր էլ լայն տարածում է գտել Թուրք հասարակության տարբեր շրջաններում և կովկասյան այն ազգայնամուլ լեռնականների մեջ, որոնք գործում են Ռուսաստանի դեմ:

Վերջապես ելով առե՛քքս բանավեճի մասին հարկ եմ համարում նկատել, որ այս հաղորդման գլխավոր նպատակն է վերհիշել 70 տարի առաջ տեղի ունեցած արյունոտ անցքերը, որպեսզի կատարելով մեր բարոյական պարտքը մոռացության շտանք տասնյակ հազարավոր հայ և հույն զոհերի հիշատակը<sup>10</sup>: Այդ կարևոր է անել առանձնապես այսօր, երբ առանձին հայ քաղաքագետներ ելնելով իբր պաշտօնավորորոշ նկատառումներից, փորձում են լուծել մատենել մեր ժողովրդի պատմության ինչպես հերոսական, այնպես էլ ողբերգական դրվագները:

<sup>9</sup> Ֆրանսիական կառավարող շրջանների Թուրքոֆիլական դիրքորոշումը իր անսքող արտահայտությունը դտավ, օրինակ, Փարիզի «Ֆիդարո» հայտնի Թերթում 1922 թ. սեպտեմբերի երկրորդ կեսին հրատարակված հոդվածներում ու լրատվական նյութերում:

<sup>10</sup> Վաղինակ Ս. Բյուրատի տվյալներով Զմյուռնիայի անկման հետևանքով հայ զոհերի թիվը կազմել է մոտ 35 000 (տե՛ս նրա ձեռագիր աշխատությունը 29 Ա պատմության ինստիտուտի արխիվում):